

JAN RATUSZNIK
(Uniwersytet Łódzki)

KONTAKTY ALEKSANDRY KOŁŁONTAJ Z RODZINĄ WALLENBERGÓW (1930–1945)*

Słowa kluczowe: druga wojna światowa, Szwecja, ZSRR, Finlandia, Raoul Wallenberg, wojna zimowa

Postać Aleksandry Kołłontaj (1872–1952) od lat cieszy się niesłabnącą popularnością wśród mieszkańców krajów skandynawskich. Wiąże się to z okresem jej służby jako przedstawicielki dyplomacji ZSRR w Oslo i Sztokholmie w burzliwych latach międzywojnia oraz drugiej wojny światowej. Aleksandra Kołłontaj działała na wielu polach kontaktów między krajami skandynawskimi a Moskwą¹. Wspierała wymianę kulturalną oraz naukową. W jej życiorysie można również znaleźć wiele dotychczas niezbadanych wydarzeń, często bardzo tajemniczych. Należą do nich kontakty z niezwykle wpływową, a także bogatą rodziną Wallenbergów, której najsłynniejszym przedstawicielem był dyplomata, człowiek, który uratował tysiące ludzi przed piekłem Holocaustu, Raoul Wallenberg.

Artykuł ten nawiązuje do dyskursu historyków na temat roli, jaką odgrywała A. Kołłontaj w radzieckiej dyplomacji, oraz jej związków z krajami skan-

* Tekst powstał na podstawie materiałów archiwalnych, źródeł drukowanych oraz opracowań pozyskanych podczas kwerend sfinansowanych przez Instytut Szwedzki w ramach grantu „The Relationship between Alexandra Kollontai and Wallenberg’s family”. Autor składa podziękowania pracownikom Uniwersytetu im. A. S. Puszkina w Petersburgu, prof. Walentynie Wiermienko i prof. Igorowi Tropowowi, za wsparcie podczas badań prowadzonych w rosyjskich archiwach oraz mgr. Michałowi Turskiemu za pomoc w tłumaczeniu z języka niemieckiego. Artykuł nie powstałby także, gdyby nie cenne uwagi prof. Katarzyny Jedyńkiewicz-Mróż, a także porady dr. Kaarego Haugego.

¹ Aleksandra Kołłontaj podczas pełnienia funkcji przedstawiciela dyplomatycznego ZSRR w Norwegii i Szwecji animowała wymianę towarową przez liczne negocjacje dotyczące traktatów handlowych oraz kontakty kulturalne. Andrey V. РЕПНЕВСКИЙ, *СССР–Norvegiya: ekonomicheskiye otnosheniya mezhdvoyennogo dvadtsatiletiya*, Arkhangel’sk 1998, s. 15–17 [Андрей В. Репневский, *СССР–Норвегия: экономические отношения межвоенного двадцатилетия*, Архангельск 1998, s. 15–17].

dynawskimi. W polskiej literaturze przedmiotu istnieje kilka tekstów na ten temat, w tym ten Alicji Kielbasiewicz oraz dwa artykuły autora niniejszej rozprawy. Brakuje jednak prac poświęconych kontaktom A. Kołłontaj z Wallenbergami. Autor polskiej biografii Raoula Wallenberga, Andrzej Sielski, poświęcił radzieckiej ambasadzie zaledwie jeden akapit. Podobnie postąpili twórcy przekrojowych artykułów o tej postaci – Paweł Jaworski i Krystyna Pirogowicz. W kontekście rozmów pokojowych między Finlandią a ZSRR podczas drugiej wojny światowej Andrzej Kastory napisał kilka stron o Marcusie Wallenbergu juniorze², wuju Raoula³.

Kwestia kontaktów A. Kołłontaj z rodziną Wallenbergów została dużo lepiej przedstawiona w zagranicznej historiografii, przede wszystkim przez skandynawskich badaczy, zwłaszcza Kaare Hauge. Następnie kwestię tę rozwinął Ulf Olsson w swojej biografii Marcusa Wallenberga⁴.

Szczególnie dużo wnoszą tutaj raporty szwedzkich państwowych komisji z lat dziewięćdziesiątych XX w. zajmujących się sprawą porwania oraz przetrzymywania Raoula Wallenberga w ZSRR. Skandynawscy uczeni mieli dostęp zarówno do sztokholmskich, jak i rosyjskich archiwów. Należy zaznaczyć, że w centrum ich rozważań znalazł się dyplomata, a nie A. Kołłontaj. Podobnie sprawa wyglądała w pracy rosyjskiego badacza, Lwa Bezymienskiego, choć warto podkreślić, że dotarł on do nieznanych wcześniej relacji pracowników radzieckiego wywiadu z terenów Skandynawii⁵.

Biografowie A. Kołłontaj niechętnie zajmowali się kwestią jej kontaktów z rodziną Wallenbergów. W przypadku radzieckich historyków można wytłumaczyć to niemożliwością pisania o losach Raoula, porwanego przez agentów

² Marcus Wallenberg junior (1899–1982) – szwedzki bankier i przemysławiec, w okresie drugiej wojny światowej współpracował z niemiecką opozycją demokratyczną.

³ Krystyna PIROGOWICZ, *Co się stało z Raoulem Wallenbergiem? Losy zaginionego dyplomaty w świetle najnowszych badań*, *Zapiski Historyczne*, t. 73: 2008, z. 1, s. 83–97; Paweł JAWORSKI, *Raoul Wallenberg – co nowego?*, *Dzieje Najnowsze*, R. 44: 2013, nr 3, s. 121–129; Andrzej KASTORY, *Finlandia w polityce mocarstw 1939–1940*, Kraków 1993; idem, *Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków 1998.

⁴ Kaare HAUGE, „Alexandra Kollontai – The Scandinavian Period”, Minnesota 1971 (nieopublikowana rozprawa doktorska); Ulf OLSSON, *Furthering a Fortune, Marcus Wallenberg. Swedish Banker and Industrialist 1899–1982*, Stockholm 2001.

⁵ Pierwszy raport opracowała mieszana, szwedzko-rosyjska grupa badaczy. Drugi powstał na podstawie materiałów archiwalnych szwedzkiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, Stockholm 2000; *Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*, Stockholm 2003; Lev A. BEZYMENSKIY, *Budapeshtskaya missiya. Raul' Vallenberg*, Moskwa 2001 [Лев А. Безыменский, *Будапештская миссия. Рауль Валленберг*, Москва 2001].

Józefa Stalina z Budapesztu. Dopiero pod koniec istnienia ZSRR, w 1990 r. Michaił Olesin wspomniał o spotkaniach Aleksandry z Marcusem, ale nie rozwinął tego wątku. Później L. Bezymienski poruszył wątek kontaktów między radziecką panią ambasador a Raoulem. Inni rosyjscy badacze jej losów nie podejmowali tych kwestii. Być może wynikało to z bariery językowej lub niemożności dotarcia do nowych dokumentów (najważniejsze opracowania i dokumenty są dostępne w języku szwedzkim)⁶.

Anglosaskie biografki A. Kołłontaj, takie jak Cathy Porter, Beatrice Farnsworth i Barbara Evans Clements, przez wiele lat nie zajmowały się kwestią jej kontaktów z rodziną Wallenbergów. Prawdopodobnie wynikało to z braku dostępu do materiałów źródłowych oraz bariery językowej. Dopiero w najnowszym wznowieniu swojej książki o słynnej rewolucjonistce Cathy Porter nawiązała do tej kwestii. Popęliła jednak olbrzymi błąd, łącząc postacie Marcusa i Raoula w jedną osobę. Według Brytyjki Raoul miał jednocześnie przebywać w Budapeszcie oraz prowadzić nieoficjalne rozmowy pokojowe między ZSRR a Finlandią w Sztokholmie⁷.

Artykuł ten powstał więc w celu wypełnienia luki w polskiej historiografii oraz odniesienia się do międzynarodowego dyskursu poświęconego kontaktom A. Kołłontaj z rodziną Wallenbergów w omawianym okresie.

Podczas analizy tych powiązań nasuwają się pytania: kiedy A. Kołłontaj nawiązała kontakty z rodziną Wallenbergów? Z kim się spotykała? Jakie były powody ich spotkań? Czym zakończyły się rozmowy? Czy rzeczywiście miały wpływ na wydarzenia drugiej wojny światowej? Czy może spotkania szwedzkiego dyplomaty z jego radziecką odpowiedniczką odcisnęły piętno na realiach powojennej Europy?

Ramy chronologiczne artykułu wyznaczają daty roczne pierwszego i ostatniego kontaktu członków rodziny Wallenbergów z A. Kołłontaj. Bazę źródłową tekstu stanowią materiały znajdujące się w następujących archiwach: Riksarkivet, Archiwum Uniwersytetu w Göteborgu, Rosyjskim Państwowym Archiwum Społeczno-Politycznej Historii (RGASPI), Centralnym Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki Sankt Petersburga (CGALISP). Ważną rolę

⁶ Mikhail I. OLESIN, *Pervaya v mire. Biograficheskiy ocherk ob A. M. Kollontay*, Moskwa 1990 [Михаил И. Олесин, *Первая в мире. Биографический очерк об А. М. Коллонтай*, Москва 1990]; Mikhail TRUSH, *Ot politiki revolyutsionnoy bor'by k pobedam na diplomaticheskome fronte: zhiznenny put' Aleksandry Kollontay: „Zolotaya vetv' diplomatii Rossii”*, Moskva 2013 [Михаил Труш, *От политики революционной борьбы к победам на дипломатическом фронте: жизненный путь Александры Коллонтай: „Золотая ветвь дипломатии России”*, Москва 2013]; L. A. BEZYMENSKIY, op.cit., s. 4, 11, 65.

⁷ Cathy PORTER, *Alexandra Kollontai*, London 2014, s. 443.

odegrały także opublikowane dzienniki A. Kołłontaj⁸, fińskiego polityka Juho Paasikiviego⁹ oraz wspomnienia radzieckiego agenta Jelisieja Sinicyna¹⁰.

* * *

Próbie odpowiedzi na pytania związane z kontaktami Aleksandry Kołłontaj z rodziną Wallenbergów należy zacząć od nakreślenia początków kariery przedstawicielki radzieckiej dyplomacji w Szwecji. W 1930 r. przedstawicielstwo radzieckie w Szwecji przeżywało olbrzymie problemy. Pełniący funkcję przedstawiciela dyplomatycznego ZSRR (połпред, полпред)¹¹ Wiktor Kopp¹² zachorował na raka, co uniemożliwiło mu dalsze pełnienie funkcji. Zmarł zresztą w tym samym roku. Wkrótce po tym jego zastępca Sergiusz Dmitrijewskij został wezwany do Moskwy. Nie zastosował się jednak do polecenia centrali. Poprosił szwedzkie władze o azyl, jednocześnie zaczął publicznie krytykować radziecką rzeczywistość. Placówka w Sztokholmie nie mogła pozostać zbyt długo nieobsadzona, dlatego komisarz ludowy spraw zagranicznych ZSRR Maksym Litwinow zdecydował się wysłać tam doświadczonego dyplomatę – Aleksandrę Kołłontaj¹³.

Decyzja o obsadzeniu przez nią sztokholmskiej placówki była całkowicie zrozumiała. Przez wiele lat miała ona liczne kontakty z krajami skandynawskimi. Od dziecka była silnie związana z Finlandią – stąd wywodził się ród jej matki, Masalinów. Letnia rezydencja jej rodziców również znajdowała się niedaleko Wyborga, zamieszkanego przez Finów. Z tego powodu posługiwała się językiem szwedzkim; już w dzieciństwie wyjeżdżała do Sztokholmu¹⁴. Jej ojciec, Michał Domontowicz, miał polskie korzenie, jednak jego córki nie zainteresowała ta część rodowej tradycji, choć wyszła za kuzyna, Włodzimierza Kołłontaja, będącego synem powstańca styczniowego. Mieli jedno dziecko,

⁸ Aleksandra M. KOLLONTAJ, *Diplomaticheskiye dnevniki: 1922–1940*, t. 1–2, Moskwa 2001 [Александра М. Коллонтай, *Дипломатические дневники: 1922–1940*, т. 1–2, Москва 2001].

⁹ Juho K. PAASIKIVI, J. K. Paasikivi *dägboker 1941–1944. Samtal i ond tid*, Stockholm 1991.

¹⁰ Yelisey SINITSYN, *Rezident svidetel'stvuyet*, Moskwa 1996 [Елисей Синицын, *Резидент свидетельствует*, Москва 1996].

¹¹ Połпред, полпред – ros. Чрезвычайный и полномочный посол. Przedstawiciel radzieckiej dyplomacji za granicą, odpowiednik ambasadora. W 1943 r. ZSRR powrócił do przedrewolucyjnego nazewnictwa.

¹² Wiktor Kopp (1880–1930) – członek partii bolszewików. Przedstawiciel handlowy (торгпред) w Niemczech, później, w latach 1925–1927, połпред w Japonii, od 1927 r. do śmierci przedstawiciel dyplomatyczny ZSRR w Szwecji.

¹³ Emma LORENTSON, A. M. *Kollontay v Shvetsii*, Novaya i Noveyshaya Istoriya, 1966, no. 1, s. 105 [Эмма Лорентсон, А. М. Коллонтай в Швеции, Новая и Новейшая История, 1966, no. 1, s. 105].

¹⁴ Znaczna część fińskich elit posługiwała się na co dzień językiem szwedzkim – Matti KLINGE, *Imperskaya Finlyandiya*, Sankt-Peterburg 2005, s. 267–272 [Матти Клинге, *Имперская Финляндия*, Санкт-Петербург 2005, s. 267–272].

syna Michała, urodzonego w 1898 r. Na początku XX w. Aleksandra odeszła od męża i zajęła się karierą polityczną. Do rozpoczęcia pierwszej wojny światowej była członkinią partii mienszewików i niemieckich socjaldemokratów (SPD). Jej ówczesne poglądy wywarły olbrzymi wpływ na rosyjski oraz zachodnioeuropejski ruch kobiecy, zwłaszcza teza o niemożności współpracy socjalistów z sufrażystkami ze względu na sprzeczne interesy klasowe. Zajmowała się również badaniami nad ludzką seksualnością¹⁵. Pod wpływem szoku wywołanego wojenną hekatombą w 1915 r. poparła Włodzimierza Lenina i bolszewików, gdyż opowiadali się oni za internacjonalizmem. Szybko stała się jedną z najważniejszych działaczek partii. Jeszcze podczas rewolucji rosyjskiej 1917 r. A. Kołłontaj nawiązała współpracę ze szwedzkimi i fińskimi ruchami socjalistycznymi. Poznała również ich przywódców. Oprócz zagranicznych kontaktów na jej korzyść świadczyło doświadczenie polityczne i dyplomatyczne. Po przejściu władzy w Rosji przez bolszewików Aleksandra przez kilka miesięcy pełniła funkcję komisarza ludowego ds. społecznych. Później piastowała także inne oficjalne funkcje. Wskutek konfliktu z W. Leninem o kształt ustroju robotniczego państwa została od nich odsunięta¹⁶. Gdy J. Stalin umocnił swoją pozycję na początku lat dwudziestych XX w., otrzymała od niego nowe zadania, prawdopodobnie w podziękowaniu za przekazanie mu krytycznych listów W. Lenina wobec Lwa Trockiego¹⁷. Została pierwszą kobietą pełniącą funkcję przedstawiciela dyplomatycznego. W latach 1922–1926 przebywała w Norwegii, następnie krótko reprezentowała Moskwę w Meksyku. W 1927 r. wróciła do Oslo, a w 1930 r. przeniesiono ją do Sztokholmu¹⁸.

Pozycja A. Kołłontaj na tle innych dyplomatów przebywających w Sztokholmie szybko stała się istotna. Jeszcze przed wybuchem drugiej wojny światowej nadzorowała przebieg rozmów handlowych między Szwecją a ZSRR. Starła się również rozwijać współpracę na tle kulturalnym i naukowym między tymi krajami. Dzięki swojemu urokowi osobistemu Aleksandra z łatwością nawiązała liczne kontakty z tamtejszą elitą¹⁹.

¹⁵ Por. Jan RATUSZNIK, *Russkiye, Polyaki, Finny? Etnicheskaya identichnost' sem'i Aleksandry Kollontaj* [Русские, Поляки, Финны? Этническая идентичность семьи Александры Коллонтай], [in:] *Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego*, vol. 13, red. Konrad BANAŚ, Robert STASIAK, Łódź 2014, s. 259–266.

¹⁶ Aleksandra Kołłontaj opowiedziała się po stronie Opozycji Robotniczej, frakcji w partii bolszewickiej sprzeciwiającej się biurokracji, Nowej Polityce Ekonomicznej oraz marginalizacji ludzi pracy i związków zawodowych (Richard PIPES, *Rosja Bolszewików*, Warszawa 2007, s. 479–481).

¹⁷ Marcel BODY, *Alexandra Kollontai*, Preuves, 1952, no. 14, s. 18.

¹⁸ Lilianna ŚWIĄTEK, *Aleksandra Kołłontaj na placówce w Meksyku (1926–1927)*, Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica, z. 76: 2003, s. 113–130.

¹⁹ Oczywiście A. Kołłontaj musiała sumiennie wykonywać rozkazy płynące z Kremla – Oleg KEN, Aleksandr RUPASOV, Lennart SAMUELSSON, *Shvetsiya v politike Moskvy 1930–1950-ye*

Niewątpliwie wśród przedstawicieli szwedzkiej elity, których poznała A. Kołłontaj, znajdowali się Wallenbergowie. Ten ród był jedną z najbogatszych i najbardziej wpływowych rodzin w Skandynawii. Jego początki sięgały XVII w., jednak ich potęgą narodziła się w 1856 r., gdy założyli Stockholms Enskilda Bank (SEB). Szybko stał się on największym szwedzkim bankiem inwestycyjnym. Wraz z jego rozwojem wzmacniała się pozycja jego właścicieli. Knut Agathon Wallenberg (1853–1938) był już posłem do Riksdagu oraz ministrem spraw zagranicznych Szwecji w latach 1914–1917. W okresie międzywojennym na czele rodu stali Jacob i Marcus Wallenbergowie. Cieszyli się renomą świetnych ekonomistów. Wyrazem tego był chociażby ich udział w pracach grupy amerykańskiego ekonomisty Owena Younga²⁰, która miała rozwiązać sprawę reparacji wojennych Niemiec za pierwszą wojnę światową. Działania tej grupy zakończyły się co prawda fiaskiem, jednak szwedzcy biznesmeni nawiązali kontakty z establishmentem Republiki Weimarskiej oraz tamtejszą finansjerą²¹.

Po raz pierwszy A. Kołłontaj spotkała się z Wallenbergami na początku lat trzydziestych XX w. ZSRR ubiegał się wówczas o zwrot złota zdeponowanego przez Rząd Tymczasowy wiosną 1917 r. w SEB. Oczywiście jego właściciele sprzeciwiali się oddaniu tych zasobów²².

W 1930 r. A. Kołłontaj nawiązała kontakt z SEB, składając oficjalną prośbę o zwrot ZSRR milionów koron. W odpowiedzi reprezentanci banku przedstawili zastrzeżenia natury prawnej. Według informacji władz instytucji finansowej wspomniany depozyt został przelany nie za pośrednictwem Narodowego Banku Rosji, lecz prywatnego Banku Azowsko-Dońskiego zlikwidowanego po rewolucji październikowej 1917 r. SEB gotów był wydać środki jedynie osobom mającym pełnomocnictwa zlikwidowanej placówki²³.

Chcąc sprawdzić możliwość ugody, A. Kołłontaj zdecydowała spotkać się z właścicielami SEB. W tym celu umówiła się na nieoficjalną rozmowę z Marcusem Wallenbergiem starszym²⁴. Odbyla się ona w połowie 1930 r. Nie zarządził on już firmą, ale wciąż doradzał jej władzom. W trakcie krótkiej rozmowy

gody, Moskwa 2007, s. 339–361 (Олег Кен, Александр Рупасов, Леннарт Самуельсон, *Швеция в политике Москвы 1930–1950-е годы*, Moskwa 2007, s. 339–361); K. HAUGE, op.cit., s. 166–167.

²⁰ Owen Young (1874–1962) – amerykański ekonomista, przedsiębiorca, prawnik i działacz polityczny, uczestniczył w rokowaniach dotyczących ustalenia wysokości odszkodowań niemieckich za pierwszą wojnę światową w 1929 r.

²¹ Jacob Wallenberg (1892–1980) – szwedzki biznesmen i tenisista. Wieloletni dyrektor Enskilda Bank.

²² A. M. KOLLONTAY, op.cit., t. 2, s. 170–171; K. HAUGE, op.cit., s. 166.

²³ A. M. KOLLONTAY, op.cit., t. 2, s. 170–171.

²⁴ Marcus Wallenberg starszy (1864–1943) – szwedzki bankier, oficer marynarki, dyrektor SEB do 1920 r. Po nim władzę nad firmą przejęli jego synowie Jacob i Marcus młodszy.

wy wyszło na jaw, że nie cierpi komunizmu. Nie oglądając się na zasady *savoir vivre'u*, oświadczył też, że: „Rosjanie są może narodem dobrych filozofów, ale w ekonomiczno-finansowych kwestiach to my [Szwedzi – J.R.] jesteśmy «bezbłędni»”²⁵. Kiedy A. Kołłontaj próbowała zastosować swoją tradycyjną taktykę mamienia skandynawskich elit potencjalnymi radzieckimi inwestycjami w ich państwie, odpowiedział: „nie można mnie kupić”²⁶. Na tym rozmowa się zakończyła.

Ku zaskoczeniu A. Kołłontaj następnego dnia skontaktował się z nią jeden z synów Marcusa Wallenberga, Jacob. Nie wykluczał on możliwości dalszych negocjacji i starał się załagodzić negatywne wrażenie wywołane przez jego ojca. W takiej sytuacji Aleksandra zdecydowała się „przekonać” argumentem finansowym SEB. Wkrótce większość pieniędzy związanych z wymianą handlową między Szwecją a ZSRR została powierzona przedstawicielom tego banku²⁷.

Aleksandra Kołłontaj postanowiła także wykorzystać do swych celów szwedzkich biznesmenów zainteresowanych w odróżnieniu od Wallenbergów handlem z ZSRR²⁸. W obliczu utrzymującego się kryzysu ekonomicznego zainteresowanie eksportem do tego kraju było w Szwecji olbrzymie. W 1932 r. wybory parlamentarne wygrali socjaliści, premierem został Per Albin Hansson²⁹, a ministrem spraw zagranicznych Rickard Sandler³⁰. Aleksandra знаła ich obu. Nowy gabinet skłonił bank Wallenbergów do zmiany strategii. SEB wydał złoto ZSRR w zamian za pokrycie kosztów przechowania sztabek od 1917 r. Kreml zgodził się zwrócić Szwecji część depozytu w ramach pokrycia długów Rządu Tymczasowego. Zgodnie z powyższymi uzgodnieniami Kreml w znacznej części zrealizował swój cel, a A. Kołłontaj odnotowała kolejny sukces dyplomatyczny³¹. Wbrew informacji historyka K. Haugego nie otrzymała jednak za wspomnianą operację Orderu Lenina³². Odznaczenie to przyznano jej za całokształt działalności dyplomatycznej³³.

²⁵ A. M. KOLLONTAY, op.cit., t. 2, s. 40–41.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., s. 42–43, 48.

²⁸ *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 120; U. OLS-SON, op.cit., s. 5–60; Håkan LINDGREN, *Jacob Wallenberg 1892–1980*, Stockholm 2007, s. 81–83.

²⁹ Per Albin Hansson (1885–1946) – szwedzki polityk, od 1925 r. przewodniczący SAP, wieloletni minister obrony Szwecji, od 1932 r. do śmierci premier tego kraju.

³⁰ Rickard Sandler (1884–1964) – szwedzki polityk, socjalista, minister handlu w 1920 r., premier w latach 1925–1926, minister spraw zagranicznych w latach 1932–1939.

³¹ A. M. KOLLONTAY, op.cit., t. 2, s. 171.

³² Otrzymała za to prestiżowe wyróżnienie.

³³ Order Lenina – ustanowiony przez Prezydium Centralnego Komitetu Wykonawczego (CIK) ZSRR w 1930 r.; było to najwyższe radzieckie cywilne odznaczenie. A. M. KOLLONTAY, op.cit., t. 2, s. 143; K. HAUGE, op.cit., s. 166.

Wśród badaczy nie ma zgody co do tego, jaki był stosunek Marcusa i Jacoba do komunistycznej Moskwy. Na pewno byli bardziej elastyczni niż starsze pokolenie rodu. Vadim Birstein, autor monografii poświęconej gałęzi radzieckiego wywiadu wojskowego, sugerował, że od wczesnych lat dwudziestych XX w. ich spółki na masową skalę handlowały z państwem J. Stalina. Naukowcy skupieni w ramach szwedzko-rosyjskiej grupy roboczej³⁴ badającej los Raoula Wallenberga uważali, że SEB zaczęła sprzedawać na niewielką skalę części do samolotów dopiero podczas drugiej wojny światowej. Tezę o niewielkim zaangażowaniu rodu w intratny handel z ZSRR potwierdzali biografowie Marcusa i Jacoba – Ulf Olsson oraz Håkan Lindgren. Według nich byli oni zaangażowani w interesy na terenie zachodniej Europy, przede wszystkim Niemiec, a także w USA. Co ciekawe, wśród języków, jakimi płynnie władali Wallenbergowie, był też rosyjski³⁵.

O rozwoju kontaktów A. Kołłontaj z Wallenbergami przed drugą wojną światową świadczą jej zapisy w opublikowanych dziennikach oraz korespondencja z jej lekarką, Adą Nilsson³⁶. Aleksandra spędzała wakacje w hotelu należącym do rodu Marcusa i Jacoba. Ten ośrodek wypoczynkowy znajdował się niedaleko znanego szwedzkiego sanatorium Saltsjöbaden, gdzie starsza Rosjanka leczyła swoje chore serce. Wallenbergowie niekiedy tam mieszkali. Trudno jednak stwierdzić, jaki charakter miała ta znajomość w przededniu wybuchu światowego konfliktu³⁷.

Sytuacja Wallenbergów i A. Kołłontaj przed wybuchem drugiej wojny światowej nie była najlepsza. Józef Stalin odwołał M. Litwinowa ze stanowiska ludowego komisarza spraw zagranicznych. Jeszcze przed odejściem doświadczonego komisarza rozpoczęły się czystki w aparacie dyplomatycznym ZSRR. Ocalały z niej tylko dwie osoby związane z M. Litwinowem – Aleksandra oraz Iwan Majski. Kołłontaj nie mogła jednak czuć się bezpiecznie. W każdej chwili

³⁴ Szwedzko-rosyjska grupa robocza, złożona z historyków i dyplomatów, została powołana przez rządy Szwecji i ZSRR (później Federacji Rosyjskiej) we wrześniu 1991 r. w celu wyjaśnienia losów Raoula Wallenberga. Zespół zakończył działalność w 2000 r., publikując raport prezentujący wyniki prac. W jego skład wchodził m.in. Hans Magnusson, Martin Hallqvist, Jan Lundvik, Björn Lyrvall, Krister Wahlbäck, Lage Olson, Krystian Gemem, Dymitr Wołkogonow, Rudolf Pichoja i Anatolij Prokopenko. *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 12–16.

³⁵ Vadim J. BIRSTEIN, *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, Kraków 2013, s. 49; *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 76; U. OLSSON, op.cit., s. 5–60; H. LINDGREN, op.cit., s. 81–83.

³⁶ Ada Nilsson (1872–1964) – lekarka i działaczka szwedzkiego ruchu kobiecego i pacyfistycznego. Zajmowała się kwestią seksualności kobiet, wydała także istotne dla szwedzkich kobiet pisma.

³⁷ Göteborgs Universitetsbibliotek (GU), Listy Aleksandry Kollontaj do Ady Nilsson, 4 X 1936 r.; 12 VII 1937 r.; 13 IX 1938 r.; 3 IV 1939 r., brak sygnatury; A. M. KOLLONTAJ, op.cit., t. 2, s. 438.

pierwszy sekretarz mógł ją wezwać do Moskwy, gdzie groził jej proces zakończony wyrokiem śmierci bądź długoletniego więzienia. Taki sam los mógł spotkać jej najbliższych. W przypadku wybuchu wojny syn słynnej rewolucjonistki mógł zostać zmobilizowany. Nie miała także zbyt dobrych relacji z następcą M. Litwinowa, Wiaczesławem Mołotowem. Z przerażeniem obserwowała zbliżenie między ZSRR a III Rzeszą. Pakt Ribbentrop–Mołotow uważała za olbrzymi błąd³⁸.

Wallenbergowie, podobnie jak A. Kołłontaj, nie cieszyli się z perspektywy wybuchu wojny. Nie było jasne, czy Szwecji uda się zachować neutralność. Wiele ich interesów było ulokowanych na terenie III Rzeszy, Belgii i Holandii. W trakcie działań wojennych fabryki oraz towary mogły ulec zniszczeniu³⁹.

Wybuch drugiej wojny światowej zastał A. Kołłontaj w Sztokholmie wkrótce po powrocie z Norwegii, gdzie nadzorowała przewożenie z tamtejszych banków radzieckiego złota do Wielkiej Brytanii. Chociaż na kartach swoich wspomnień krytycznie odnosiła się do ówczesnej polityki zagranicznej J. Stalina, oficjalnie ją popierała. O ile zajęcie polskich obszarów wschodnich oraz krajów nadbałtyckich nie poruszyło A. Kołłontaj, coraz bardziej niepokoiła ją sytuacja „rodzinnej Finlandii”. W dniu 12 października ZSRR zażądał przesunięcia granicy o 25 km oraz wynajęcia półwyspu Hanko. Rząd w Helsinkach odmówił wykonania radzieckich żądań. W dniu 26 XI 1939 r. rozpoczęła się wojna radziecko-fińska⁴⁰.

Aleksandra Kołłontaj była zrozpaczona atakiem ZSRR na Finlandię. Wiedziała, że kraj, z którym była emocjonalnie związana, wkrótce mógł przestać istnieć. Wraz z wybuchem wojny jej pozycja w dyplomacji J. Stalina zmniejszyła się, gdyż straciła swój główny atut, jakim były liczne kontakty ze szwedzkimi elitami. Wiele osób wcześniej współpracujących z przedstawicielstwem w Sztokholmie zerwało z nią wszelkie kontakty. Aleksandra nie obawiała się wyłącznie o siebie, czyniła starania, aby do Szwecji przyjechał jej syn z rodziną. Gdyby jednak straciła swoje stanowisko, konsekwencje ponieśliby także jej najbliżsi. Musiała postępować ostrożnie, aby nie narazić się Moskwie⁴¹.

³⁸ Sabin DYULLEN, *Stalin i jego dyplomaty. Sovetskiy Soyuz i Yevropa. 1930–1939 gg.*, Moskwa 2009, s. 260; Сабин Дюллен, *Сталин и его дипломаты. Советский Союз и Европа. 1930–1939 гг.*, Москва 2009, s. 260; A. M. KOLLONTAJ, op.cit., t. 2, s. 455.

³⁹ H. LINDGREN, op.cit., s. 112.

⁴⁰ A. M. KOLLONTAJ, op.cit., t. 2, s. 454; Andrzej KASTORY, *Finlandia w polityce mocarstw 1939–1940*, Kraków 1993, s. 25–30, 49–55.

⁴¹ Michał Kołłontaj przyjechał z żoną i synem do Szwecji na początku 1940 r. (A. M. KOLLONTAJ, op.cit., t. 2, s. 444, 461; Rossijskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsial'no-politicheskoy istorii, F. 134, op. 3, yed. khf. 78 [Российский государственный архив социально-политической истории, Ф. 134, оп. 3, ед. хр. 78]; Vladimir M. KOLLONTAJ, *Minnen Av famor*, [in:] *Revolusjon, kjaerlighet, diplomati. Alexandra Kollontaj og Norden*, red. Yngvild SØRBYE, Oslo 2008, s. 33–36.

Także Wallenbergowie nie byli zadowoleni z wybuchu wojny. W odróżnieniu od radzieckiej przedstawicielki dyplomatycznej, byli zaangażowani w konflikt w dużo szerszym wymiarze. Marcus i Jacob szybko stali się nieoficjalnymi doradcami szwedzkich władz w kwestiach ekonomicznych. Ten pierwszy jeszcze jesienią 1939 r. reprezentował Sztokholm w rozmowach z Wielką Brytanią, które zakończyły się podpisaniem korzystnych umów handlowych. Oprócz tego nawiązał współpracę z tamtejszymi elitami. Połączyła ich wspólna niechęć do nazistów. Należy jednak podkreślić, że Jacob dbał o interesy rodziny na terenie III Rzeszy, chociaż w pierwszych miesiącach wojny nawiązał współpracę z antyhitlerowską opozycją, m.in. Carlem Goerdelerem⁴² i Robertem Boschem⁴³. Przekazywał uzyskane od niemieckich przeciwników nazistów informacje Londynowi. Braci niepokoiło także zagrożenie ze strony ZSRR. O ile zajęcie państw nadbałtyckich stanowiło niebezpieczeństwo dla szwedzkich interesów gospodarczych oraz militarnych, to przejęcie przez J. Stalina kontroli nad Finlandią mogło położyć kres suwerenności ich ojczyzny⁴⁴.

Chęć pokojowego zakończenia wojny zimowej oraz zapewnienia niezależności Finlandii od ZSRR łączyła Marcusa i Jacoba Wallenbergów z A. Kołłontaj. Oczywiście ich motywacje się różniły. Aleksandra kierowała się sentymentem do ojczyzny matki, dążyła też do umocnienia swojej pozycji nadwątlonej odwołaniem M. Litwinowa. Natomiast skandynawscy biznesmeni zamierzali za wszelką cenę chronić Szwecję przed bezpośrednim sąsiedztwem państwa J. Stalina.

Wallenbergowie byli zwolennikami większego zaangażowania się Szwecji na terenie Finlandii, zwłaszcza przez działania dyplomatyczne. Ku zaskoczeniu wszystkich wojska pod dowództwem marszałka Karola Gustawa Mannerheima broniły się całkiem skutecznie, dzięki czemu miano czas na zintensyfikowanie działań dyplomatycznych. Marcus i Jacob należeli do osób wywierających wpływ na rząd w Sztokholmie, aby tolerował nieoficjalne rozmowy pokojowe między A. Kołłontaj a fińską pisarką Hellą Wuoljoki⁴⁵ w styczniu 1940 r. Rozmowy kontynuowane przy mediacji Szwecji ostatecznie doprowadziły do zawarcia pokoju 12 III 1940 r. Warunki były bardzo ciężkie dla Helsinek: ZSRR

⁴² Carl Goerdeler (1884–1945) – niemiecki polityk i działacz opozycji antynazistowskiej. Został stracony za udział w zamachu 20 lipca.

⁴³ Robert Bosch (1861–1942) – niemiecki przemysłowiec i filantrop. Sprzeciwiał się nazistom, wraz ze swoimi współpracownikami pomagał społeczności żydowskiej uniknąć przesładowań w III Rzeszy.

⁴⁴ H. LINDGREN, op.cit., s. 265–283; U. OLSSON, op.cit., s. 211; John GILMOUR, *Sweden, the Swastika and Stalin. The Swedish Experience in the Second World War*, Edinburgh 2012, s. 127–128.

⁴⁵ Hella Wuoljoki, pseudonim literacki Hella W. (1886–1956) – fińska pisarka i działaczka ruchów lewicowych. Po drugiej wojnie światowej do 1947 r. była dyrektorką mediów publicznych.

otrzymał Przesmyk Karelski wraz z Wyborgiem, zachodnie i północne wybrzeża jeziora Ładoga, a także miasta tam się znajdujące. Zgodzono się również na wydzierżawienie półwyspu Hanko na 30 lat. Łącznie Finlandia straciła 10% swojego terytorium⁴⁶.

Mimo wspólnych wysiłków na rzecz zakończenia wojny zimowej nie wiadomo nic o kontaktach A. Kołłontaj z Marcusem i Jacobem bądź innymi członkami rodziny Wallenbergów w okresie trwania konfliktu między ZSRR a Finlandią na przełomie lat 1939–1940. Prawdopodobnie wynikało to z tego, że nie brakowało innych ludzi gotowych pełnić funkcję pokojowych emisariuszy⁴⁷.

Po ataku III Rzeszy na ZSRR 22 VI 1941 r. sytuacja się zmieniła. Finlandia włączyła się do działań wojennych, dążyła jednak jedynie do odzyskania utraconych terytoriów. Paradoksalnie efektem niemieckiej inwazji na ZSRR był wzrost znaczenia A. Kołłontaj, gdyż radziecka placówka dyplomatyczna w Sztokholmie na neutralnym terenie mogła nawiązywać rozmowy z ambasadami państw Osi. Wallenbergowie nie podzielali powszechnej w Szwecji fascynacji niemiecką ofensywą w ZSRR. Marcus pojechał do Finlandii, przebywał także na terenach niedawno okupowanych przez Armię Czerwoną. Przerażony tym, co zobaczył w Wyborgu, zdecydował się doprowadzić do podpisania kolejnego pokoju między Helsinkami a Moskwą⁴⁸.

Zarówno fiński rząd, jak i J. Stalin w pierwszych miesiącach wojny nie byli zainteresowani zawarciem pokoju. Aleksandra Kołłontaj oraz Marcus Wallenberg byli jednak zdeterminowani, aby rozpocząć takie negocjacje.

Dotychczas badacze nie byli zgodni, kto pierwszy zaproponował spotkanie w sprawie rozmów pokojowych – szwedzki biznesmen czy A. Kołłontaj? Rosyjscy uczeni utrzymywali, że inicjatorem była Aleksandra, a skandynawscy historycy wskazywali na Markusa. W niedawno odtajnionych archiwalnych dokumentach szwedzkiego wywiadu znajdują się stenogramy podsłuchanych rozmów radzieckiej placówki dyplomatycznej. Wynika z nich, że jako pierwsza zwróciła się z prośbą o spotkanie A. Kołłontaj⁴⁹.

Warto podkreślić, że z upływem czasu wielkie mocarstwa zaczęły dążyć do zakończenia wojny radziecko-fińskiej. Brytyjczycy wspierali działania Marcu-

⁴⁶ U. OLSSON, op.cit., s. 212; Andrzej KASTORY, *Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków 1998, s. 84–87, 95–96.

⁴⁷ Pośrednictwa w rozmowach pokojowych między Finlandią a ZSRR odmówiło kilka krajów, m.in. III Rzesza (A. KASTORY, *Finlandia w polityce mocarstw*, s. 84–86).

⁴⁸ Szwedzkie elity były zaurczone sukcesami III Rzeszy w pierwszych miesiącach wojny z ZSRR. Powszechnie cieszą się z porażek komunistów. Więcej na ten temat zob. w: Staffan THORSELL, *Mein lieber Reichskanzler! Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*, Oslo 2007; Vladimir I. JEROFEJEV, *Vid den sovjetiska ambassaden i Stockholm 1942–1945*, [in:] *Revolusjon, kjaerlighet, diplomati. Alexandra Kollontaj og Norden*, s. 138–139.

⁴⁹ M. I. OLESIN, op.cit., s. 341; M. Труш, op.cit., s. 422; K. HAUGE, op.cit., s. 240; rozmowa telefoniczna 5 XII 1941 r. (Riksarkivet, P753, löp 2, 193).

sa Wallenberga. Również J. Stalin doszedł do wniosku, że korzystniej będzie dla niego zakończyć konflikt. Szwedzkie władze również były zainteresowane powodzeniem negocjacji⁵⁰.

Marcus Wallenberg nawiązał kontakt z Juho Paasikivim⁵¹, jednym z nielicznych fińskich polityków niewierzących w zwycięstwo Niemiec nad ZSRR. Już w grudniu 1941 r. szwedzki bankier, były ambasador w Moskwie, i A. Kołłontaj spotkali się po raz pierwszy. Spotkania odbywały się przez kilka kolejnych lat. Co ciekawe, wszelkie koszty związane z pobytom gości pokrywał SEB. Były fiński minister finansów twierdził, że Marcus oraz Aleksandra zaprzyjaźnili się, choć oboje byli twardymi negocjatorami. Podejrzewał, że spotykali się bez niego. Również pracownicy radzieckiej ambasady potwierdzali, że M. Wallenberg i A. Kołłontaj często się ze sobą kontaktowali. W opinii otoczenia ich relacje można było określić mianem przyjaźni, choć z ich strony mogła to być wyrafinowana gra. Świadczy o tym to, że rewolucjonistka, mimo sympatii, przekazywała raporty o ruchach politycznych Marcusa do Moskwy⁵². Część spotkań odbywała się poza Sztokholmem, w Saltsjöbaden. Warto podkreślić, że M. Wallenberg troszczył się o zapewnienie jak największego komfortu A. Kołłontaj, gdyż ta po przebytych zawale serca w maju 1942 r. była częściowo sparaliżowana i musiała poruszać się na wózku inwalidzkim⁵³.

Rozmowy dyplomatyczne zintensyfikowały się na początku 1944 r. Dla wszystkich stron było już jasne, że pokonanie III Rzeszy to jedynie kwestia czasu. Władze Finlandii chciały jak najszybciej wycofać się z wojny. Radziecki szpieg i pracownik ambasady w Sztokholmie Jelisiej Sinicyn⁵⁴ wspominał, że Marcus Wallenberg przekazywał na prośbę A. Kołłontaj oferty pokoju składane przez J. Stalina bezpośrednio do Helsinek. Szwedzki biznesmen aranżował również bezpośrednie spotkania Aleksandry z Paasikivim. Kołłontaj brała udział w końcowych rozmowach pokojowych⁵⁵.

⁵⁰ J. GILMOUR, op.cit., s. 94–98.

⁵¹ Juho Paasikivi (1870–1956) – fiński polityk, profesor prawa i historii. W latach 1908–1909 był ministrem finansów. W 1918 r. został premierem niepodległej Finlandii. W latach 1936–1939 był ambasadorem w Sztokholmie, w 1941 r. przez kilka miesięcy reprezentował Helsinki w ZSRR. W latach 1944–1946 ponownie pełnił funkcję premiera Finlandii, a w 1946 r. objął urząd prezydenta, który pełnił do 1956 r.

⁵² J. K. PAASIKIVI, op.cit., s. 133–136, 284–287; *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 61.

⁵³ K. HAUGE, op.cit., s. 244; J. K. PAASIKIVI, op.cit., s. 217.

⁵⁴ Jelisiej Sinicyn (1909–1995) – rezydent NKWD w Polsce w 1939 r., w okresie drugiej wojny światowej zajmował się działalnością wywiadowczą w Finlandii, oficjalnie występował jako dyplomata. Od sierpnia 1943 r. przebywał w Sztokholmie. Po drugiej wojnie światowej nadzorował siatki szpiegowskie w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

⁵⁵ E. SINITSYN, op.cit., s. 164–167.

Wskutek tych rozmów 19 IX 1944 r. Finlandia podpisała rozejm z ZSRR. Traktat pokojowy podpisano dopiero w 1947 r. Moskwa ponownie otrzymała zdobycze uzyskane po wojnie zimowej oraz niewielkie tereny nad rzeką Pieczengą. Helsinki zgodziły się również na dzierżawę półwyspu Porkkala przez 50 lat, a także prowadzenie polityki zagranicznej zgodnej z linią ZSRR⁵⁶.

Końcowa faza drugiej wojny światowej była najbardziej tajemniczym okresem w relacjach A. Kołłontaj–Wallenbergowie. O ile ich udział w rozmowach pokojowych między Finlandią a ZSRR został dosyć dobrze przedstawiony w licznych publikacjach, kolejne wydarzenia pozostają owiane aurą tajemnicy ze względu na brak dostępu do materiałów archiwalnych w ZSRR.

Współpraca A. Kołłontaj z rodziną Wallenbergów rozwijała się nie tylko na płaszczyźnie politycznej, lecz także społecznej i handlowej. Jak dowodzą zachowane archiwalia radzieckich dziennikarzy przebywających w Szwecji, organizacje dobroczynne wspierane przez szwedzkich kapitalistów wysyłały dary dla sierot z ZSRR. Wśród nich znajdowały się także te wspierane przez Marcusa i Jacoba⁵⁷.

W 1944 r. toczyły się rozmowy handlowe między ZSRR a Szwecją. Oficjalnie Wallenbergowie nie brali w nich udziału, sztokholmski kapitał reprezentował Axel Jonsson⁵⁸. W tym czasie przebywał również w ojczyźnie najsłynniejszy przedstawiciel rodu, Raoul Wallenberg. Z nieznanых przyczyn sekretarz ambasady Szwecji w Budapeszcie, gdzie ratował osoby pochodzenia żydowskiego przed śmiercią z rąk nazistowskich oprawców, przed wyjazdem na Węgry spotkał się z A. Kołłontaj. Wiadomo także, że w tym samym czasie rozmawiał z Marcusem⁵⁹.

Nie wiadomo, o czym rozmawiał Raoul z Aleksandrą. Istnieje możliwość, że jego rodzina próbowała nieoficjalnie nawiązać szersze kontakty handlowe z ZSRR. Najprawdopodobniej jednak funkcję negocjatora pełniłby wtedy Marcus bądź Jacob, dużo bardziej doświadczeni w kwestiach biznesowych niż ich bratanek. Jelisiej Sinicyn w swoich wspomnieniach sugerował, że szwedzki dyplomata miał zostać radzieckim szpiegiem. Dlaczego jednak miałyby odbierać rozkazy w Sztokholmie? Lew Bezymienski odrzucał taką możliwość, wskazywał również, że w rozmowach z nim inni radzieccy szpiedzy bądź pracownicy wywiadu wykluczali taką tezę. Z kolei skandynawski badacz Wilhelm Agrell

⁵⁶ Barbara SZORDYKOWSKA, *Historia Finlandii*, Warszawa 2011, s. 321–330.

⁵⁷ Tsentral'nyy gosudarstvennyy arkhiv literatury i iskusstva Sankt-Peterburga, F. 293, op. 2, d. 1494, l. l. 107. [Центральный государственный архив литературы и искусства Санкт-Петербурга, Ф. 293, оп. 2, д. 1494, л. л. 107].

⁵⁸ Axel Jonsson (1888–1950) – szwedzki bankier i przemysłowiec.

⁵⁹ Raoul Wallenberg. *Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 38.

sugerował, że Raoul współpracował z amerykańskim i brytyjskim wywiadem. To tłumaczyłoby jego podróż do Sztokholmu, a także rozmowę z wujem⁶⁰.

Po latach żona ministra spraw zagranicznych Węgier, Gábora Keménygo, Erzsébet Kemény-Fuchs⁶¹ zdradziła jeden z wątków rozmowy Wallenberga z ambasadorem ZSRR w Sztokholmie dziennikarzom pisma „Der Spiegel”. Szwedzki dyplomata obiecał pomóc małżeństwu Kemény, jeśli doprowadziliby oni do uznania przez węgierskie władze paszportów wydanych przez państwa neutralne. W zamian Gábor miał uniknąć sądu za wspieranie węgierskich faszystów. W październiku 1944 r., przed wyjazdem Erzsébet z Budapesztu, Raoul miał do niej powiedzieć: „Rozmawiałem o tobie z panią Kołłontaj. [...] Poprosiłem ją, żeby w razie potrzeby, pomogła Tobie i Twojemu dziecku”⁶². Jak pisał L. Bezymienski: nie wiemy nawet, w jaki sposób nastąpiło przekazanie tej wiadomości – telegrafem, listem czy telefonicznie. Rosyjski badacz nie wykluczał nawet, że Wallenberg mógł przyjechać do Sztokholmu, by osobiście spotkać się z A. Kołłontaj. Niestety, bez pełnego dostępu do rosyjskich archiwów nie można ustalić, czy do spotkania w stolicy Szwecji w ogóle doszło⁶³.

Relacja Erzsébet Kemény-Fuchs świadczyła o tym, że Raoul Wallenberg postrzegał A. Kołłontaj jako osobę godną zaufania. Nie wiadomo, co mogło wpłynąć na jego osąd. Być może był to efekt bezpośredniego spotkania lub rozmowy telefonicznej z A. Kołłontaj, a może znaczenie miała tu opinia wystawiona radzieckiej ambasadorki przez Marcusa.

Kolejne wydarzenia z życia Raoula Wallenberga spłotyły się z losami A. Kołłontaj. W styczniu 1945 r. szwedzki dyplomata zaginął po zajęciu Budapesztu przez Armię Czerwoną. Nikt nie potrafił powiedzieć, co się z nim stało. Moskwa utrzymywała, że nic nie wie o miejscu jego pobytu⁶⁴. Zachowanie A. Kołłontaj w jego sprawie było zaskakujące. Dotychczas wiernie służyła J. Stalinowi. Nawet jeżeli miała wątpliwości co do polityki zagranicznej ZSRR, wyjaśniała je podczas kontaktów z M. Litwinowem bądź W. Mołotowem. Starła się wypeł-

⁶⁰ E. SINITSYN, op.cit., s. 257; L. A. Bezymenskiy, op.cit., s. 78; Wilhelm AGRELL, *Skuggor runt Wallenberg*, Lund 2006, s. 172.

⁶¹ Gábor Kemény (1910–1946) – węgierski minister spraw zagranicznych w latach 1944–1945. Współpracował z Raulem Wallenbergiem.

⁶² Cyt. za: L. Besymienski, L. Jelin, A. Frohl, *Wallenberg war ein Doppelagent*, *Der Spiegel*, 1996, Nr. 40, 1996 s. 201 (dostępne pod adresem: <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9095860.html>; dostęp z 15 VIII 2015 r.). Polskie tłumaczenie artykułu ukazało się w czasopiśmie *Literatura*, 1996, nr 12, s. 38–42 pt. *Wallenberg – podwójny agent*. Niestety, jakość tekstu pozostawia wiele do życzenia.

⁶³ Po wojnie Gábor Kemény został wydany przez Amerykanów komunistycznym władzom Węgier (L. A. BEZYMENSKIY, op.cit., s. 80–84).

⁶⁴ Sugerowano, że zginął podczas walk (Andrzej STELSKI, *Sprawa Wallenberga*, Kraków 2002, s. 149–153).

niać polecenia Moskwy. Tymczasem, choć wszystko wskazuje na to, że Kreml starał się zatuszować porwanie Raoula Wallenberga, w styczniu 1945 r. A. Kołłontaj przekazała następującą informację matce szwedzkiego dyplomaty Marii Dardel: „Raoul Wallenberg i jego osobiste rzeczy znajdują się pod ochroną władz wojskowych ZSRR”⁶⁵. Gdy szwedzki rząd nie zainteresował się obrońcą swojego dyplomaty, radziecka ambasador skontaktowała się również z Ingrid, żoną ministra spraw zagranicznych Szwecji Christiana Günthera⁶⁶.

Do dzisiaj nie wiemy, jakie były motywy zachowania A. Kołłontaj: przekazała wiadomość o losach Raoula Wallenberga jego bliskim, narażając życie swoje oraz rodziny. A może był to element cynicznej gry Stalina? Na potwierdzenie tych tez można znaleźć pewne dowody.

Aleksandra Kołłontaj mogła przekazać informacje o losie Wallenberga jego najbliższemu, gdyż odczuwała wdzięczność za pomoc w ocaleniu jej ukochanej Finlandii. Mogła być również pod wrażeniem misji szwedzkiego dyplomaty. Stąd jej kontakt z żoną szwedzkiego ministra spraw zagranicznych miał na celu zmuszenie Sztokholmu do ostrzejszej reakcji, do czego, jak wiemy, nie doszło. Według badaczy skupionych w rosyjsko-szwedzkiej grupie badającej losy Wallenberga radziecka przedstawicielka dyplomatyczna działała bez akceptacji Kremla. Po latach sekretarka A. Kołłontaj Emma Lorentson zeznawała, że jej pracodawczyni po powrocie do kraju przeprowadziła prywatne śledztwo i ustaliła, że Raoul zmarł w moskiewskim więzieniu. Później, zmuszona przez najwyższe władze, wypowiadała się na temat losów Wallenberga zgodnie z linią propagandową ZSRR. Na korzyść teorii o samodzielności radzieckiej ambasador oraz chęci pomocy uwięzionemu świadczy również to, że po ujawnieniu miejsca pobytu porwanego dyplomaty A. Kołłontaj została odwołana z placówki i niezwłocznie, mimo zapalenia płuc, przetransportowana do Moskwy. W 1952 r. próbowano oskarżyć Aleksandrę o udział w imperialistycznym spisku, ale zmarła przed aresztowaniem⁶⁷.

Powyższe argumenty można jednak także obalić. Jeszcze zanim A. Kołłontaj skontaktowała się z matką Raoula, szwedzki ambasador w Moskwie Staf-

⁶⁵ Maria Maj von Dardel (1891–1979), *de domo Wising*. Po śmierci pierwszego męża, ojca Raoula, Oscara Wallenberga w 1912 r. przez kilka lat samotnie wychowywała syna. Jej kolejnym mężem został Fredrik von Dardel (1885–1979).

⁶⁶ *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 82; *Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet Raoul Wallenberg*, s. 79. Christian Günther (1886–1966) – szwedzki dyplomata i minister spraw zagranicznych w latach 1939–1945. Jego żoną była Ingrid Günther (1888–1981).

⁶⁷ *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 82–83; K. HAUGE, op.cit., s. 246–247; Stéphane COURTOIS, Nicolas WERTH, Jean-Luis PANNE, Andrzej PACZKOWSKI, Karel BARTOSEK, Jean-Luis MARGOLIN [i in.], *Czarna księga komunizmu*, Warszawa 1999, s. 238.

fan Söderblum⁶⁸ przesłał wiadomość o zatrzymaniu sekretarza placówki w Budapeszcie przez żołnierzy Armii Czerwonej. Wiadomo, że kierownik szwedzkiej ambasady w Moskwie był radzieckim agentem. Władze ZSRR dokładnie monitorowały wszystkie reakcje Sztokholmu na wieści o porwanym dyplomacie. Informacje przekazywane przez Aleksandrę rodzinie Raoula miały osłonić wartościowego agenta. Z drugiej strony: czy ludzie J. Stalina przez pomyłkę przekazaliby tak ważne informacje do drugiego państwa, na dodatek przez cennego agenta⁶⁹?

Nie było też oczywiste, że powodem odwołania A. Kołłontaj ze sztokholmskiej placówki było przekazanie przez nią wieści o losie Wallenberga jego najbliższym. Aleksandra Kołłontaj była nominowana do pokojowej Nagrody Nobla za swój wkład w negocjacje między Finlandią a ZSRR. Ta informacja zirytowała J. Stalina, który chciał otrzymać takie wyróżnienie. Efektem jego gniewu była zmiana ambasadora w Szwecji⁷⁰.

Również oskarżenie A. Kołłontaj o działalność szpiegowską nie musiało być powiązane ze sprawą Raoula Wallenberga. Informacja o kontaktach A. Kołłontaj z matką dyplomaty pojawiła się już w pierwszych publikacjach poświęconych losom sekretarza szwedzkiej ambasady. Natomiast oskarżenia pod jej adresem pojawiły się dopiero krótko przed śmiercią w 1952 r. Warto podkreślić, że śledczy uważali, iż współpracowała z angielskim, a nie szwedzkim wywiadem⁷¹.

Istnieje także kuriozalna teoria szwedzkiego biografy Raoula Wallenberga Bengta Jagenfeldta. Według niego Marcus i Jacob, wykorzystując swoje kontakty w ZSRR, mieliby zamordować swojego bratanka. Teza skandynawskiego dziennikarza nie wytrzymuje jednak krytyki. Trudno przypuszczać, by po wojnie Raoul mógł przejąć rodzinne imperium biznesowe, gdyż wiązałoby się to z podważeniem pozycji głów rodu. Nie wyjaśnia również, dlaczego Aleksandra skontaktowała się później z przedstawicielami rodziny. Czy miałyby być to próba szantażu ze strony radzieckich władz⁷²?

⁶⁸ Staffan Söderblum (1900–1985) – szwedzki dyplomata, ambasador w Moskwie w latach 1944–1946, później zarządzał placówką w Pekinie w latach 1951–1952.

⁶⁹ *Mysteriet Wallenberg fortalt i tekst, bilder og dokumenter*, red. Leon NIKUNIN, Jacob W. F. SUNDBERG, [b. m.] 2010, s. 111; *Raoul Wallenberg. Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 87; Krister WÄLBÄCK, *Raoul Wallenberg och synen på Sovjet 1944–1947*, [in:] *Till en konstnärjarssjäl. En vanbok till Stig Ramel*, red. S. RAMEL, Stockholm 2002, s. 124.

⁷⁰ Elina KATAINEN, *Arbeid, fred, fri kjaerlighet. Kollontaj sett med finske øyne*, [in:] *Revolusjon, kjaerlighet, diplomati. Alexandra Kollontaj og Norden*, s. 250.

⁷¹ Rudolph PHILIPP, *Kämpen för Humanitet*, Stockholm 1947, s. 24; *Lever Raoul Wallenberg. Året Runt z 21 VIII 1947 r.*

⁷² Bengt JANGFELDT, *The Hero of Budapest: The Triumph and Tragedy of Raoul Wallenberg*, New York 2014, s. 314–360.

Należy zaznaczyć, że po powrocie do ZSRR A. Kołłontaj nigdy więcej nie kontaktowała się z rodziną Wallenbergów. Byłoby to zresztą dla niej niebezpieczne, gdyż radziecka propaganda zaczęła przedstawiać szwedzkich biznesmenów jako krwiożerczych kapitalistów i wrogów socjalizmu⁷³.

* * *

Aleksandra Kołłontaj nawiązała w 1930 r. negocjacje między ZSRR a SEB w sprawie zwrotu złota zdeponowanego w szwedzkim banku przez Rząd Tymczasowy. Wtedy po raz pierwszy spotkała się z Wallenbergami. Spędzała wakacje w ich hotelu, co mogło świadczyć o cieplejszych relacjach z tą rodziną.

W czasie wojny zimowej, choć Marcusa i Jacoba Wallenbergów oraz A. Kołłontaj łączyły wspólne cele, nie doszło do nawiązania ścisłej współpracy. Zmieniło się to dopiero po ataku III Rzeszy na ZSRR. Wtedy Marcus i Aleksandra zaczęli ze sobą współpracować w celu wycofania Finlandii z wojny. Oprócz efektów dyplomatycznych między starszą Rosjanką a szwedzkim finansistą zawiązała się nić porozumienia. Mimo to radziecka przedstawicielka dyplomatyczna przysyłała raporty o politycznych ruchach jej nowego przyjaciela.

Aleksandra Kołłontaj kontaktowała się również z innymi członkami rodziny Wallenbergów – Raulem i jego matką. Postawa Aleksandry wobec najbliższych szwedzkiego dyplomaty była zaskakująca. Nie można jednak stwierdzić, czy wynikała ona z dobrych chęci uznanej rewolucjonistki czy była wyrazem cynicznej gry J. Stalina.

Kontakty A. Kołłontaj z rodziną Wallenbergów miały w większości przypadków charakter zawodowy. Mimo to Aleksandra nawiązała z niektórymi przedstawicielami rodu szwedzkich finansistów przyjacielskie relacje. Warto podkreślić, że bez wspólnego zaangażowania radzieckiej ambasadorki oraz Marcusa losy Finlandii podczas drugiej wojny światowej mogłyby się potoczyć zupełnie inaczej.

Wciąż nie znamy jednak kulisów spotkania A. Kołłontaj z Raulem Wallenbergiem. Nie wiemy także, co łączyło te postacie: chęć pomocy ofiarom Holocaustu, negocjacje handlowe czy działalność agenturalna? Niestety, dopóki znaczna część rosyjskich archiwów poświęconych sekretarzowi szwedzkiej ambasady w Budapeszcie pozostaje utajniona, nie ma możliwości odpowiedzi na powyższe pytania.

Nadesłany 17 X 2015

Nadesłany po poprawkach recenzyjnych 17 II 2017

Zaakceptowany 30 VI 2017

Dr Jan Ratuszniak
Instytut Historii
Uniwersytet Łódzki
e-mail: janratuszniak@wp.pl

⁷³ Raoul Wallenberg. *Redosvisningen från den svensk-ryska arbetsgruppen*, s. 62.

CONTACT BETWEEN ALEXANDRA KOLLONTAI
AND THE WALLENBERG FAMILY (1930–1945)

Summary

Key words: WWII, Sweden, the USSR, Finland, Raoul Wallenberg, the Winter War

The article presents the history of the contact between Alexandra Kollontai and the Wallenberg family. The first meetings between the Russian diplomat and the influential family of Swedish bankers took place in the 1930s during the negotiations concerning the return of the Russian gold kept by the bank owned by the Wallenbergs. Prior to the outbreak of WWII this first female ambassador met members of the Wallenberg family in a sanatorium. Undoubtedly, the encounters of Marcus Wallenberg with Alexandra Kollontai affected the situation of Finland during WWII. Without their common involvement in the case, the history of Finland during the war with the USSR might have been totally different. The backstage information about the relationship between Alexandra and Raoul Wallenberg is also very interesting. Unfortunately, we are unable to answer many questions and clarify doubts as long as the majority of the Russian archives devoted to the secretary of the Swedish diplomat remain secret.

DIE KONTAKTE VON ALEXANDRA KOLLONTAI
ZUR FAMILIE WALLENBERG (1930–1945)

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Zweiter Weltkrieg, Schweden, Sowjetunion, Finnland, Raoul Wallenberg, Kalter Krieg

Im Artikel geht es um die Kontakte von Alexandra Kollontai zur Familie Wallenberg. Zu den ersten Begegnungen zwischen der diplomatischen Vertreterin Russlands und dem einflussreichen schwedischen Bankiersgeschlecht kam es in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts bei Gesprächen, bei denen es um die Rückgabe von russischem Gold ging, das in der Bank aufbewahrt wurde, die den Wallenbergs gehörte. Vor dem Ausbruch des Zweiten Weltkriegs traf sich die erste Frau, die ein Botschafteramt bekleidete, mit Vertretern der Familie Wallenberg in einem Sanatorium. Mit Sicherheit hat das Treffen von Marcus Wallenberg mit Alexandra die Lage Finnlands während des Zweiten Weltkriegs mitgeprägt. Ohne ihr gemeinsames Engagement hätten die Schicksale Finnlands in der Zeit der Auseinandersetzung mit der Sowjetunion ganz anders aussehen können. Sehr interessant sind auch die Hintergründe der Beziehung, die die berühmte Revolutionärin mit Raoul Wallenberg verband. Da ein bedeutender Teil der russischen Archive, in denen sich Informationen zum Sekretär der schwedischen Diplomatie finden könnten, weiterhin geheim ist, lassen sich die vielen Fragen und Zweifel in diesem Bereich leider nicht beantworten.

BIBLIOGRAFIA

- Agrell, Wilhelm. *Skuggor runt Wallenberg. Uppdrag i Ungern 1943–45*. Lund: Historiska Media, 2006.
- Birstein, Vadim J. *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*. Trans. Tomasz Fiedorek. Kraków: Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, 2013.
- Body, Marcel. „Alexandra Kollontaj”. *Preuves* (1952) no. 14: 12–24.
- Courtois, Stéphane [et al.]. *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*. Intro. Krystyna Kersten, trans. Krzysztof Wakar [et al.]. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1999.
- Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*. Stockholm: Fritze, 2003.
- Gilmour, John. *Sweden, the Swastika and Stalin. The Swedish Experience in the Second World War*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- Jangfeldt, Bengt. *The Hero of Budapest: The Triumph and Tragedy of Raoul Wallenberg*. London–New York: I. B. Tauris, 2014.
- Jaworski, Paweł. „Raoul Wallenberg – co nowego?”. *Dzieje Najnowsze* 44/3 (2013): 121–129.
- Jerofejev, Vladimir I. „Vid den sovjetiska ambassaden i Stockholm 1942–1945”. In: *Revolusjon, kjærlighet, diplomati. Aleksandra Kollontaj og Norden*, ed. Yngvild Sørbye. Oslo: Unipub, 2008.
- Kastory, Andrzej. *Finlandia w polityce mocarstw 1939–1940*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1993.
- Kastory, Andrzej. *Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1998.
- Katainen, Elina. „Arbeid, fred, fri kjaerlighet. Kollontaj sett med finske øyne”. In: *Revolusjon, kjærlighet, diplomati. Aleksandra Kollontaj og Norden*, ed. Yngvild Sørbye. Oslo: Unipub, 2008.
- Kollontaj, Vladimir M. „Minnen Av famor”. In: *Revolusjon, kjærlighet, diplomati. Aleksandra Kollontaj og Norden*, ed. Yngvild Sørbye. Oslo: Unipub, 2008.
- Lindgren, Håkan. *Jacob Wallenberg 1892–1980*. Stockholm: Atlantis, 2007.
- Nikunin, Leon, Jacob W. F. Sundberg. *Mysteriet Wallenberg fortalt i tekst, billeder og dokumenter*. Viby: Panorama, 2010.
- Olsson, Ulf. *Furthering a Fortune, Marcus Wallenberg. Swedish Banker and Industrialist 1899–1982*. Stockholm: Ekerlid, 2001.
- Paasikivi, Juho K. *J.K. Paasikivis dagböcker 1941–1944. Samtal i ond tid*. Stockholm: Tiden, 1991.
- Philipp, Rudolph. *Kämpen för Humanitet*. Stockholm: Fredens Förl., 1947.
- Pipes, Richard. *Rosja Bolszewików*. Trans. Władysław Jeżewski. Warszawa: Wydawnictwo Magnum, 2007.
- Pirogowicz, Krystyna. „Co się stało z Raulem Wallenbergiem? Losy zaginionego dyplomaty w świetle najnowszych badań”. *Zapiski Historyczne* 73/1 (2008): 83–97.
- Porter, Cathy. *Alexandra Kollontai. A biography*. London: Haymarket Books, 2014.

- Raoul Wallenberg. *Redovisning från den svensk-ryska arbetsgruppen*. Stockholm: UD, 2000.
- Ratuszniak, Jan. „Русские, Поляки, Финны? Этническая идентичность семьи Александры Коллонтай”. In: *Vade Nobiscum. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Łódzkiego*, vol. 13, eds. Konrad Banaś, Robert Stasiak, 259–266. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 2014.
- Sielski, Andrzej. *Sprawa Wallenberga*. Kraków: Arcana, 2002.
- Świątek, Lilianna. „Aleksandra Kołłontaj na placówce w Meksyku (1926–1927)”. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica* 76 (2003): 113–130.
- Szordykowska, Barbara. *Historia Finlandii*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2011.
- Thorsell, Staffan. *Mein lieber Reichskanzler! Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*. Oslo: Bonnier Fakta, 2007.
- „Wallenberg war ein Doppelagent”. *Der Spiegel*, 30.09.1996. Access: 15.08.2015. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-9095860.html>
- Wälback, Krister. ”Raoul Wallenberg och synen på Sovjet 1944–1947”. In: *Till en konstnärssjäl. En vänbok till Stig Ramel*, ed. Lars Gyllensten. Stockholm: Atlantis, 2002.
- Безыменский, Лев А. *Будапештская миссия. Рауль Валленберг*. Москва: Коллекция „Совершенно Секретно”, 2001.
- Дюллен, Сабин. *Сталин и его дипломаты. Советский Союз и Европа. 1930–1939 гг.* Москва: РОССПЭН, 2009.
- Кен, Олег, Александр Рупасов, Леннарт Самуэльсон. *Швеция в политике Москвы 1930–1950-е годы*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007.
- Клинге, Матти. *Имперская Финляндия*. Санкт-Петербург: Коло, 2005.
- Коллонтай, Александра М. *Дипломатические дневники: 1922–1940*, vol. 1–2. Москва: Academia, 2001.
- Лорентсон, Эмма. ”А.М. Коллонтай в Швеции”. *Новая и Новейшая История* (1966) no. 1: 105–111.
- Олесин, Михаил И. *Первая в мире. Биографический очерк об А.М. Коллонтай*. Москва: Izd-vo polit. lit-ry, 1990.
- Репневский, Андрей В. *СССР–Норвегия: экономические отношения межвоенного двадцатилетия*. Архангельск: Университета им. М.В. Ломоносова, 1998.
- Синицын, Елисей. *Резидент свидетельствует*. Москва: Гея, 1996.
- Труш, Михаил. *От политики революционной борьбы к победам на дипломатическом фронте: жизненный путь Александры Коллонтай: ”Золотая ветвь дипломатии России”*. Москва: Librokom, 2013.